

Arndt og Rosenius

Flemming Kofod-Svendsen

pastor emeritus, ph.d., forh. folketingsmedlem og minister

kofodsvendsen@gmail.com

Resumé

Artiklen giver en præsentation af Johann Arndts liv og virke med særlig vægtlægning på hans *Vier Bücher vom wahren Christentum*. Artiklen lægger vægt på at lade Arndt selv komme til orde ved i parafaseret form at bringe, hvad han i forordet til den enkelte bog skriver om baggrunden for og hensigten med netop den bog. Artiklen beskriver dernæst, hvordan Arndt på grund af kritik af de første fire bøger besluttede at skrive yderligere to bøger for at begrunde og klargøre indholdet i de første bøger. Artiklen behandler tillige, hvordan Arndt ønskede at kombinere sin lutherske grundholdning med mystikernes tale om sjælens forening med Gud. Artiklens sidste del er en sammenligning af Arndts og Rosenius forkyndelse og undervisning.

Keywords

Arndts inspirationskilder. Arndts fokus på helliggørelsen. Rosenius' fokus på forsoning og retfærdiggørelse. Ligheder og forskelle.

Indledning

Efter at jeg har skrevet en del artikler om Rosenius' (1816-1868) liv og virke, har jeg besluttet at udarbejde artikler, hvor jeg foretager en teologisk sammenligning mellem Rosenius og andre åndelige ledere. I denne artikel vil jeg sammenligne Johann Arndt¹ (1555-1621) og Rosenius.

Arndt blev født i Ballenstedt i fyrstendømmet Anhalt, der lå vest for Wittenberg (Arndt 1992, 8-13). Hans far var præst, men døde da Johann var ti år gammel. Ved venners hjælp lykkedes det alligevel hans mor at give sønnen Johann en teologisk uddannelse først i Helmstadt og Wittenberg og siden i Strassburg og Basel. I 1583 blev Arndt præst i Anhalt, men han blev afskediget syv år efter, fordi han ikke ville gå på kompromis med sin lutherske sakramenteforvaltning. Konflikten opstod, fordi Arndt ville fastholde eksorcismen (forsagelsen af Djævelen) som led i liturgien for barnedåben. Flere opfattede eksorcismen som en ugudelig overtro (Plejtel 1970, 150-151). Dernæst fulgte en række år med forskellige præsteembeder (Quedlinburg 1590-1599; Braunschweig 1599-1608; Eisleben 1608-1611), inden han endte i et af Tysklands højeste gejstlige embeder som generalsuperintendent i Zelle fra 1611 til sin død i 1621. I Zelle gennemførte han mange visitatser og stod for gennemførelsen af en ny kirkeordning.

Den periode, som Johann Arndt levede i, kaldes i kirkehistorien for ortodoksien. Kirken lagde i denne tid stor vægt på den rette lutherske lære især om arvesynden og retfærdiggørelsen. Der blev blandt andet skrevet omfattende dogmatiske fremstillinger af den kristne tros indhold for at værne om den lutherske arv ikke alene mod den katolske og den reformerte kirke, men også for at imødegå uheldige tendenser i den lutherske kirke. Arndt var ikke i opposition til denne lærebevidsthed. Tværtimod følte han sig som lutheraner og holdt bekendelsen højt i ære, hvad han udtrykkelig fastslog i to testamenter, som han nedfældede med henblik på sin kommende død (Arndt 1891, 6-7).

Samtidig havde Arndt fra sine studieår også fordybet sig i skrifter af middelalderlige mystikere som Bernhard af Clairvaux (1090-1153), Johan Tauler (1300-1361), Thomas a Kempis (1379-1471) samt det anonyme skrift "Theologia Deutsch"/"Theologia Germanica". Dette sidste skrift havde Luther fundet på en rejse som et gammelt håndskrift. På dette tidspunkt havde Luther været professor i teologi i fire år ved universitetet i Wittenberg, hvor han blev stadig mere kritisk over for den middelalderlige katolske teologi. Luther så i håndskriftets forfatter en forbundsfælle og lod skriftet trykke og udgive i december 1516. Luther troede, at det var skrevet af Johan Tauler, hvis

¹ Ønsker man at studere en grundig fremstilling af Arndts teologi og dens forhold til mystikken, vil jeg anbefale Christian Braw: *Bücher im Staube. Die Theologie Johann Arndts in ihrem Verhältnis zur Mystik*.

prædikener han havde megen glæde af. Senere fandt han et andet og bedre håndskrift af bogen, og det udgav han så den 4. juni 1518. Da var Luther blevet klar over, at det ikke var skrevet af Tauler, for han citeres i kap. 13. Dette var den første bog, som Luther udgav, en bog han ikke selv havde skrevet. Bogen er skrevet af en ukendt person, som sædvanligvis kaldes Frankfurteren, fordi han ifølge den korte prolog levede i Frankfurt am Main, hvor han var knyttet til den lokale afdeling af Den Tyske Orden, hvorfor han samme sted også kaldes tyskherre. Denne orden var en katolsk hospitalsorden, der skulle hjælpe pilgrimme og sårede i Det Hellige Land på korsfarertiden, men allerede i 1199 blev den til en ridder- og præsteorden, der efterhånden fik sit virke i det baltiske område. Luther kaldte i den fuldstændige udgave fra 1518 skriftet for 'En tysk teologi' (*Ein deutsch Theologia*), som i hans sprogbrug betød, at det var en folkebog, skrevet af en mand af folket og på folkets sprog – i modsætning til de lærdes skrifter på deres akademiske sprog, latin (Sejergaard 2020, 149-150). Som bogens undertitel skrev Luther: *En tysk teologi. Det er: En prægtig lille bog om den rette forståelse af, hvad Adam og Kristus er, og hvordan Adam dør i os, samt hvordan Kristus skal opstå.*

Arndts hovedværk er *Vier Bücher vom wahren Christentum*. Den første af de fire bøger udkom i 1606, men vakte så meget røre og modstand blandt præsterne i Braunschweig, hvor Arndt virkede som præst, at han måtte tilbageholde de øvrige tre bøger fra offentligheden, indtil han i 1608 havde fået et nyt embede i Eisleben, så han i 1609 kunne udgive bind II-IV. I 1610 udgav han den første samlede udgave af *Vier Bücher vom wahren Christentum*. Lige så megen modstand som skriftet vakte i gejstlige kredse, lige så stor begejstring vakte det hos store dele af lægfolket og hos en gruppe af ansete teologer (Arnd 2002, 11-12). Med disse bøger ville Arndt modarbejde det voksende religiøst-moralske forfald og flytte tyngdepunktet fra de teologiske stridigheder til det praktiske kristenliv. I en fortale understregede Arndt, at han med sine bøger ville hjælpe sine læsere til ikke alene ved troen på Kristus at modtage syndernes forladelse, men også hjælpe læserne til at bruge Guds nåde til et helligt liv og derved udtrykke og vise deres tro. For den sande kristendom består ikke i ord eller en ydre fremtræden, men i en levende tro hvorfra alle slags kristelige dyder og gode frugter vokser frem, som af Kristus selv (Arndt 1891, 9). For mange af hans kolleger i samtiden ville *Den Sande Kristendom* betyde den korrekte, læremæssigt afklarede kristendom. For Arndt derimod handler titlen mere om tilegnelse og virkeliggørelse af kristendommen (tysk: wahr machen; dansk: gøre alvor af).

Artiklens formål

Artiklens første formål er at undersøge, hvorfor Arndt, der ønskede at være en lutheraner, som holdt den lutherske bekendelse højt i ære, alligevel blev mødt af mistænksomhed af flere af sin samtids præster og teologer. Artiklens andet formål er at foretage en teologisk sammenligning af Arndts og Rosenius' kristendomsforkyndelse.

Arndts bøger

I et forord til den første bog om *Den sande kristendom – Skriftens bog* redegjorde Arndt for, hvad han ville med sin bog (Arndt 1987, 17-20). Han begyndte med at beskrive, hvordan han så på sin samtid. Han hævder, at man roser sig med munden af Kristus og hans ord, men samtidig fører et helt igennem ukristeligt liv. Det er, som man ikke lever i kristenheden, men i det blinde hedenskab. Det er dette ugudelige liv, som har fået Arndt til at skrive sin bog for at vise sine læsere, hvad den sande kristendom består i, nemlig i at vise sin sande, levende og kraftige tro i en sand gudfrygtighed og med retfærdighedens frugter. Vi kaldes jo kristne efter navnet Kristus, for at vi ikke bare skal tro på Kristus, men også leve i Kristus og lade Kristus leve i os. Desuden vil Arndt vise, at den sande bodfærdighed må komme fra hjertets inderste grund, så hjerte, sind og sindelag må forandres. Først da kan vi blive lig Kristus. Dernæst vil Arndt vise, hvordan vi ved Guds ord må blive fornyet daglig til nye skabninger. For ligesom enhver sæd giver frugt af samme art som den selv, sådan må også Guds ord bære nye åndelige frugter i os hver dag. Er vi blevet nye skabninger ved troen, må vi også leve i den nye fødsel. Kort sagt: Vi skal vise, hvordan Adam skal dødes og dræbes i os, mens Kristus derimod skal leve. For det er ikke nok at kende Guds ord, men man må også bruge det i praksis og leve efter det. Arndt betoner, at mange mener, at teologien eller kundskab i Skriften bare skal være en videnskab og ordkunst. Men over for den holdning understreger Arndt, at teologien skal være en levende erfaring og øvelse. Alle vil gerne være Kristi tjenere, men ingen vil være Kristi efterfølgere. Kristus siger selv i Joh 12,26: "Den, der tjener mig, skal følge mig". Derfor må en sand Kristi tjener også være Kristi efterfølger. Den, som elsker Kristus, elsker også hans hellige liv og eksempel, hans ydmyghed, hans sagtomdighed, hans tålmodighed, hans kors, ja hans spot og foragt, selv om det er kedsommeligt og modbydeligt for kødet.

Arndt pointerer, at nu for tiden er verdens børn optaget af at vide alt muligt. Men det er bedre at elske Kristus end at vide alt. De bøger, som Arndt har skrevet, skal vise læseren, hvordan han ikke alene skal få syndernes forladelse ved troen på Kristus, men også hvordan han ret kan bruge

Guds nåde til et helligt liv, så han kan pryde og vise sin tro ved en kristelig levevis. Den sande kristendom består nemlig ikke i ord eller i et ydre skin, men i en levende tro. Af denne tro skal da alle slags kristelige dyder og gode frugter komme frem som af Kristus selv. Troen i sig selv er jo ikke synlig for menneskenes øjne, derfor må den bevises ved hjælp af frugter. Men troen får alt godt både retfærdighed og salighed af Kristus. Det er også sådan med den rette tro, at den viser sig kraftigt i alle kristelige dyder. Men der er ikke nogen gerning, som er behagelig for Gud, med mindre den sker af tro på Kristus. For hvordan kan der være noget sandt håb, nogen ret kærlighed, nogen varig tålmodighed, nogen hjertelig bøn, nogen kristelig ydmyghed og nogen sønlig guds frygt uden troen? Både retfærdigheden og alle dens frugter fås ene og alene ved troen på Kristus, som er salighedens kilde.

Men læseren må ikke blande sine gerninger, sine begyndte dyder eller sit nye livs gaver og frugter ind i sin retfærdiggørelse for Gud. Intet menneskes gerning, gave, fortjeneste eller dyd gælder for Gud i retfærdiggørelsen. Det eneste, som gælder, er Jesu Kristi høje og fuldkomne fortjeneste og værdighed, som man til stadighed skal tilegne sig med en fast tro. Arndt skriver i forordet, at det er udførligt forklaret i den første bogs kapitel 5, 19, 34 og 42 og i de tre første kapitler i den anden bog. Arndt betoner i sit forord, at bogen handler om en alvorlig og inderlig hjertets omvendelse og dens frugter. I bogen kan man læse om, hvordan den sande tro skal øves, og om hvordan en kristen skal gøre alle ting i kærlighed. For det som sker af kærlighed, sker også af tro. Arndt slutter sit forord med ordene om, at man i hans skrift undertiden vil støde på ord og udtryk (efter Taulers og Thomas a Kempis' udtryksmåde), som kunne se ud til at tilskrive menneskets egne kræfter, evner og gerninger alt for meget. Arndt understreger, at han ikke ønsker at tillægge de menneskelige kræfter noget i salighedsspørgsmålet. Det er tværtimod noget, han kæmper stærkt imod. Arndt beder derfor den kristelige læser om, at han vil tolke sådanne udtryk i overensstemmelse med det, som skriftet ellers lærer og altid se hen til formålet og hensigten med skriftet. Da vil læseren finde, at skriftet først og fremmest er rettet mod det, at vi må erkende arvesyndens medfødte afskyelighed, lære at betragte vor store nød og elendighed, fornægte os selv og ikke stole noget som helst på os selv eller vore egne kræfter og evner. Arndt betyder, at han har forsøgt at vise, at vi skal fratage os selv alting og takke Kristus for alle ting, så han alene må leve i os, være alting i os og virke og udrette alt i os. Arndt har skærpet artiklen om retfærdiggørelse og løftet den så højt, som det overhovedet er muligt. Arndt bekender, at hans skrift skulle være i fuld overensstemmelse med de symbolske bøger. Det gælder både i artiklen om menneskets frie vilje og retfærdiggørelsen for Gud som i alle andre artikler og punkter. Med de symbolske bøger

mener Arndt: Confessio Augustana med dens forsvarsskrift, de schmalkaldiske artikler, begge Luthers katekismer og Konkordieformelen.

Hvordan udmøntede Arndt så principperne fra sit forord i sin første af *Vier Bücher vom wahren Christentum*. Den første bog bestod af 42 kapitler. Jeg vil give overskriften på 20 af de mest prægnante kapitler. Derved håber jeg at give læseren en fornemmelse af, hvad der er Arndts dybeste anliggende i den første bog: 1. Hvad Guds billede i mennesket er. 2. Hvad Adams fald er. 3. Hvordan mennesket i Kristus fornyes til det evige liv. 4. Hvad sand omvendelse og Kristi sande kors og åg er. 5. Hvad den sande tro er. 6. Ingen kan trøste sig ved Kristus og hans fortjeneste uden en sand omvendelse. 7. Ved nutidens ukristelige liv bliver Kristus og den sande tro fornægtet. 8. Den, som ikke efterfølger Kristus i sit liv og levned, er ikke et Guds barn. Hvad den nye fødsel er, og hvad Kristi åg er. 9. En sand kristen skal dø bort fra sig selv og fra verden for at leve i Kristus. 10. Af kærlighed til Kristus og for den evige herligheds skyld, hvortil vi er skabt og genløst, skal en kristen gerne dø bort fra sig selv og fra verden. 11. Hos en sand kristen må det gamle menneske dagligt dø, og det nye menneske fornyes. Hvad er det at fornægte sig selv, og hvad er en kristens rette kors? 12. I en sand kristen må der altid være strid mellem Ånden og kødet. 13. Den, som i sit hjerte er den elendigste, er den kæreste for Gud, og ved en ret kristelig erkendelse af sin egen elendighed drives man til at søge Guds nåde. 14. Ved en sand kristelig anger bliver vort liv dagligt forbedret, og på den måde beredes mennesket til det evige liv. 15. Om kærlighed til Gud og vor næste. 16. Hvorfor vi bør elske vor næste. 17. Om kærlighedens frugter. 18. Store gaver beviser ikke, om mennesket er en sand kristen og velbehagelig over for Gud, men det gør en tro som er virksom i kærlighed. 19. Et menneske kan intet gøre for sin egen frelse. Gud alene gør alt, når mennesket bare overgiver sig til ham ved hans nåde og lader ham behandle sig, ligesom lægen behandler den syge. Uden en sand omvendelse tilregnes Kristi fortjeneste ikke. 20. Den, som ikke følger Kristus i tro, i et helligt liv og i en vedvarende omvendelse, kan ikke forløses fra sit hjertes blindhed, men må forblive i det evige mørke, og kan heller ikke kende Kristus ret eller have noget fællesskab med ham.

Arndts første bog fokuserer på syndefaldet – nyt liv i Kristus – efterfølgelse – frugterne af livsfællesskabet med Kristus – uden for livet i Kristus er fortabelsen.

I et forord til den anden bog om *Den sande kristendom – Livets bog: Kristus* redegjorde Arndt for, hvad han ville med sin anden bog (Arndt 1987, 201-202). Arndt fastslog, at fordi hovedindholdet af den første bog gik ud på erkendelsen af arvesyndens afskyelige gift, begynder den anden bog

med lægemidlet mod denne gift, som er Jesus Kristus. Ved troen får vi hjælp og redning ved dette lægemiddel mod vor medfødte synds grusomme gift og den jammer og elendighed, som arvesynden forårsager. Men da troen må bære levende frugter, beskrives disse frugter. Kødets frugter må dæmpes og korsfæstes, hvis retfærdighedens og åndens frugter skal vokse og tiltage i os. Det kalder Arndt den daglige, sande omvendelse, som alle kristne må leve og øve sig i, hvis kødet skal dødes og ånden leve og beholde sejr. Derfor behandler Arndt den forskel, der er mellem kødet og ånden, og om den daglige omvendelses egenskaber. Arndt fastslår, at en sådan daglig omvendelse og dødelse af kødet skal komme til syne i det nye menneske. En sand kristens liv og levned skal ikke være andet end en stadig korsfæstelse af kødet. Dette kan ikke gøres på nogen bedre måde end den, som vor Herre Kristus selv viser os ved sit liv som eksempel for os. Kristi liv og levned skal være som et spejl for os. Vor Herre Jesu Kristi fornedrelse og ydmyghed er en himmelsti, på hvilken vi skal stige op til Gud, til vore kære himmelske Fars hjerte for at hvile i hans kærlighed. Ved Kristi inkarnation eller menneskelige natur må vi begynde at stige op til hans guddommelige natur. I Kristus kan vi betragte vor himmelske Faders hjerte. I Kristus får vi lov til at se Gud som det højeste, evige, væsentlige og uendelige gode. Vi får lov at se ham som den reneste hellighed, som den ustraffelige og ubesmittede retfærdighed, som den sødeste godhed og som den højeste og ypperste salighed. Disse er for vort liv på jorden de vigtigste af Guds egenskaber. Men da sådanne betragtninger ikke kan bære frugt uden bøn, giver Arndt undervisning i bøn og påkaldelse og lovprisning af Gud. Da sådanne gudelige og i Kristus levende mennesker kommer til at lide forfølgelse, underviser Arndt i bogens sidste kapitler om tålmodighed i korset, og om hvordan store åndelige anfægtelser kan overvindes.

Den anden bog bestod af 58 kapitler plus et tillæg. Jeg vil give overskriften på 25 af de mest prægnante kapitler. Derved håber jeg at give læseren en fornemmelse af, hvad der er Arndts dybeste anliggende i den anden bog: 1. Jesus Kristus, Guds Søn, er af vor himmelske far givet os til en læge og salighedskilde mod sjælens og legemets nød, især mod arvesyndens dødelige gift. 2. Vor retfærdighed for Gud består alene i Jesu Kristi fuldkomne lydighed og fortjeneste, som vi modtager og får del i ved troen. 3. Det at høre og have kendskab til Guds ord beviser ikke, at vi er sande kristne. Vi bliver først gode kristne, når vi forvandler det at høre og have kendskab til Guds ord til vort liv og levned og påkalder Gud af hele vort hjerte, så hans hellige ord må bære frugt i os og som Guds sæd blive levende i os. 4. Menneskets salighed består i, at det igen kan komme til Gud og blive forenet med ham, som det er skilt fra ved synden. Men denne forening sker alene ved Kristi nåde. 5. For rigtigt at kunne forstå, hvad omvendelse er, må vi kende forskellen mellem

det gamle og det nye menneske, eller hvorledes Adam i os skal dø og Kristus leve, eller hvorledes det gamle menneske i os skal dø og det nye i os leve. 6. Den sande omvendelses frugt er at blive en ny skabning; ved troen er en kristen en herre over alle ting; ved kærligheden er en kristen alles tjener. Kristi levned er et spejl for vort levned. 7. De kristne skal søge og have deres ros og ære i Kristus og i himmelen. 8. Hvorledes vi efter Kristi og alle helgeners eksempler skal overvinde onde munde og falske tungers bagtalelse. 9. Et sandt kristent menneskes gerninger skal alle sammen ske i ydmyghed, ellers bliver de til ren afskyelighed og afguderier. 10. Det menneske, som ikke erkender selv at være et intet, og som ikke giver Gud al ære, begår den samme gruelige hovedsynd, som Djævelen gjorde, da han faldt fra. 11. Om nogle tegn på hvordan man kan kende, om et menneske i sandhed elsker Gud. 12. Hvordan den Herre Jesus åbenbarer sig og giver sig til kende som den højeste kærlighed og som det ypperste gode for den sjæl, som elsker Gud. 13. Hvordan den elskende sjæl ser Gud som det højeste gode i hans velgerninger. 14. Hvordan den elskende sjæl kender Gud som den højeste retfærdighed og hellighed. 15. Hvordan den elskende sjæl ser Gud som den evige visdom. 16. Hvordan et menneske ved bønnen skal søge den guddommelige visdom. Videre en nyttig og skøn traktat og underretning om bønnen, om hvordan hjertet ved den skal vækkes og føres til en stille ro, så Gud kan virke bønnen i os; beskrevet i 12 hovedstykker. 17. Bønnens nytte, frugt og kraft, og hvilken grundvold vor bøn må have. 18. Årsagen til at Gud visselig og nådig bønhører os. 19. En samtale mellem den troende sjæl og Gud. 20. Hvilken herlig og salig kraft, der er i lovprisningen til Gud, og hvilken kostelig og ypperlig frugt og nytte den fører med sig. 21. Hvad der daglig skal bevæge og tilskynde os til at lovprise Gud. 22. At lovprise Gud er menneskets højeste herlighed og gør det lig med englene. 23. Om tålmodigheden, ved hvilken vi overvinder alt kors og modgang og venter på den forjættede herlighed. 24. Guds ufejlbarlige sandhed og forjættelser, der ikke kan bedrage, skal virke tålmodighed i vore hjerter. 25. Trøst mod de indre, hemmelige og skjulte anfægtelser fra den onde Satan, når han plager hjertet med onde, bespottelige og urolige tanker.

Arndts anden bog fokuserer på, at nåden i Jesus Kristus er vor saligheds grund – derfor er omvendelsen til nyt liv i Kristus nødvendig – det nye menneske elsker Gud og søger ham i bøn – lovprisning af Gud forener med ham og bevarer til salighed.

I et forord til den tredje bog om *Den sande kristendom – Det indre menneskes eller Samvittighedens bog* redegjorde Arndt for, hvad han ville med sin tredje bog (Arndt 1987, 469-471). Arndt pointerede, at vort naturlige liv har sine trin: barndom, manddom og alderdom. På

samme måde er det med vort åndelige og kristelige liv. Det har sin begyndelse eller barndom i omvendelsen. Ved den bliver et menneske dagligt forbedret. Så følger en større oplysning i den mellemste alder ved betragtning af gudelige ting, ved bønner og ved korset, hvorved alle Guds gaver bliver forøget. Til sidst kommer den fuldkomne alder, som består i en fuldkommen forening ved kærlighed. Det er det, Paulus kalder "at være et fuldvoksnet menneske, en vækst, som kan rumme Kristi fylde" (Ef 4,13). Arndt betonedes, at denne rækkefølge havde han haft som mål i disse tre bøger, så vidt det har været muligt. Han tilføjede, at han mente, at disse bøger, når også bønnebogen kommer til, indeholder den nødvendige kundskab om kristendom. Den fjerde bog havde han villet føje til, for at man skulle kunne se, hvordan Skriften, Kristus, mennesket og hele naturen stemmer overens, og hvordan alt flyder ind igen i det ene, evige og levende udspring, som er Gud selv, og leder til det samme. Men for at du som læser skal forstå mig rigtigt i denne tredje bog, så husk at den sigter til, hvorledes du kan komme til at søge og finde Guds rige i dig selv (Luk 17,21, hvor det i en oversættelse hedder: "Thi se, Guds rige er inden i jer"). Skal det ske, må du overgive dit ganske hjerte og hele din sjæl til Gud – ikke alene forstanden, men også viljen og hjertets kærlighed. Mange mener, at det er mere end nok til deres kristendom, når de forstår Kristus i eller med deres forstand ved at læse og disputere meget. Det er den sædvanlige måde at studere teologi på i vor tid. Den består alene i at vide meget, og de betænker ikke, at den anden fornemste sjælens kraft, nemlig viljen og den hjertelige kærlighed, også hører med. Du må give Gud og Kristus begge dele. Først da har du givet ham hele din sjæl. Der er en stor forskel mellem forstanden, som vi kan kende Kristus med, og viljen, som vi kan elske ham med. Vi kender Kristus så meget, som vi kan forstå ham, men vi elsker ham, som han er. At kende Kristus alene efter kundskaben og ikke elske ham, det gavner intet. Det er derfor tusind gange bedre at elske Kristus end at kunne tale og disputere meget om ham. Derfor skal vi således søge Kristus med vor kundskab og forstand, at vi også med en hjertelig kærlighed og velbehag elsker ham. For af den sande erkendelse af Kristus kommer også den sande kærlighed til ham. Gør vi ikke det, så finder vi ham vel, men til vor største skade. Det er netop, hvad Herren siger: "Ikke enhver, som siger: Herre, Herre! til mig, skal komme ind i Himmeriget, men kun den, der gør min himmelske faders vilje" (Matt 7, 21). Så er der også to måder at opnå visdom og kundskab på. Nogle når det ved at læse og disputere meget, og dem kalder man lærde. Den anden måde er ved kærligheden og bønner, og disse mennesker kalder man hellige. Der er stor forskel på disse to. De første er, når de ikke øver kærligheden, stolte og opblæste. De sidste derimod er fornærede og ydmyge. På den

første måde vil du ikke finde den indvortes og skjulte skat, men på den anden måde vil du finde den i dig.² Det er dette, som hele den tredje bog handler om.

Arndt fortsætter med at understrege, at det er herligt, at vor højeste og bedste skat, Guds rige, ikke er et udvortes, men et indvortes gode. Dette bærer vi altid hos os, skjult for hele verden, ja selv for Djævelen. Hverken verden eller Djævelen kan tage det fra os. Til det behøver vi heller ikke nogen stor kunst, sprogkundskab eller mange bøger, men et roligt, Gud hengivent hjerte. Lad os derfor med flid gå ind i os selv – til dette vort indvortes, skjulte, himmelske og evige gode og rigdom. Hvad søger vi efter uden for i verden, når vi har alle ting i os? Hele Guds rige med alle sine goder og Helligåndens rette skole er i vore hjerter og sjæle. Der er den hellige treenigheds værksted, det rette Guds tempel og det rette bedehus, hvor man kan bede i ånd og sandhed (Joh 4,23). Selvom Gud fylder himmel og jord med sit almindelige nærvær og er i alle ting på en ubegribelig måde, så er han særdeles og egentlig i et oplyst menneskes sjæl. Der bor han og har sit sæde, som i sit eget billede og lignelse (1 Kor 6,19; Es 66). Der virker han sådanne gerninger, som han selv er, og der svarer han altid i hjertet på vore sukke. For hvordan er det muligt, at han kan nægte sig selv for dem, som han selv bor i, ja som han selv bevæger og bærer? For intet er mere kært og behageligt for ham, end at han kan meddele sig til alle dem, som søger ham. Til det hører en stille og rolig sjæl. Men sjælen bliver først stille og rolig, når den vender sig fra verden. Derfor har hedningerne også sagt: Sjælen bliver først vis og klog, når den er rolig og stille. Det taler Cæcilius Cyprian (200-258 e.Kr.) herligt om, når han siger: Det er den bestandige ro og sikkerhed, når man bliver friet fra denne verdens urolige stormvejr og løfter sine øjne og sit hjerte fra jorden op til Gud og nærmer sig Gud med sit sind. Når man dertil forstår, at alt det, som bliver anset for højt og stort blandt de menneskelige ting, ligger skjult i vort hjerte og sind, da ønsker man sig slet intet af verden, fordi et sådant sind langt overgår verden og er mere end hele verden.

Arndt fortsætter med at udbryde: Hvilken himmelsk skat er det ikke at være løst fra denne verdens bånd og snarer – hvilket højt og stort gode. Man behøver ikke et stort arbejde, forbøn hos høje personer eller at løbe omkring for at få disse goder. For det er en nådegave fra Gud. Ligesom solen skinner af sig selv, dagen er lys af sig selv, kilden strømmer af sig selv, og regnen flyder ned og frugtbargør jorden af sig selv, sådan indgyder Helligånden sig i en troende sjæl, som løfter sig fra verden til Gud. I disse ord er der en stor visdom, og det er egentlig summen af denne tredje bog. Derefter bringer Arndt et længere citat af Bernhard af Clairvaux (se mere Pedersen 2008).

² Her bragte Arndt et citat på latin af Luther, der lyder sådan i oversættelse: "Det er ikke ved at vide, forstå, læse og forske meget, men ved at leve, ja ved at dø og fordømmes, at man bliver en ret teolog" (Arndt 1868, 591); jvf. Højlund 1992, 187.

Den tredje bog bestod af 23 kapitler. Jeg vil give overskriften på 12 af de mest prægnante kapitler. Derved håber jeg at give læseren en fornemmelse af, hvad der er Arndts dybeste anliggende i den tredje bog: 1. Om den store, indre skat hos et troende og oplyst menneske. 2. Ved en sand tro og ved at gå ind i sig selv kan et menneske komme til denne sin indre skat, Guds rige. 3. I troen er det indre menneskes hele skat, nemlig Gud, Kristus, Helligånden og Guds rige. 4. Hvorledes en troende sjæl skal søge Gud i sig selv, og hvor skøn og salig den sjæl er, som er forenet med Gud. 5. Hvorledes det højeste og evige gode ofte i et øjeblik åbenbares i vor sjæl, og hvor Guds bolig og sæde er i sjælen. 6. Om sjælens værdighed, om den sande anger og bedrøvelse, og om Guds nådige, forbarmende vilje. 7. Den levende tro renses hjertet fra det uigenfødte menneskes natur, fra onde tilbøjeligheder og fra utålmodighed, men planter derimod kærlighed og tålmodighed i kors og lidelser. 8. Gud er alene sjælens lys og skinner frem inde fra i kristelige dyder og gode gerninger mod vor næste, især i det at man ikke dømmer og fordømmer sin næste. 9. Jesus Kristus, Faderens evige ord, virker sine gerninger i de troendes hjerter ved at tale til dem indvortes, og dette sker ved kærlighed. Hvordan Kristus åbenbarer sig for de ydmyge. 10. Hvoraf man kan mærke, at Den Hellige Ånd er i vor sjæl. 11. Ydmyghed må lægges i hjertets grund, og på denne grundvold må alle gerninger bygges. Satan overvindes ved ydmyghed. Den rette omvendelse består i sand ydmyghed, og ydmygheden lærer os at bære korset villigt. 12. Med sine gode gerninger kan man ikke fortjene noget, selv om de er gjort i Gud. Man skal ikke forlyste sig i sine gaver. Hvordan man skal gøre gode gerninger.

Arndts tredje bog fokuserer på, at Kristus ved troen bor i en kristens hjerte – Gud, Kristus, Helligånden og Guds rige er i den kristne ved troen – ved en sand tro og ved at gå ind i sig selv kan en kristen komme til sin indre skat, Guds rige – en kristen har stor nytte af mindst en gang om dagen at vende sig fra alle udvortes ting og gå ind i sit hjertes grund – hvordan en kristen får Helligånden, og hvordan Han virker uhindret i menneskets sjæl – hvordan en kristen kan mærke, at Helligånden er i ens sjæl.

I et forord til den fjerde bog om *Den sande kristendom – Naturens bog* redegjorde Arndt for, hvad han ville med sin fjerde bog (Arndt 1891, 499-501). Arndt begyndte med at understrege, at Moses i sin bog om skabelsen havde givet os to kraftige vidnesbyrd om Gud som skaber af alle ting. Det første vidnesbyrd viser os den store verden, som består af himmel, jord, hav, græs, træer, dyr med mere, og Moses viser os, at det alt sammen er skabt af Gud og bærer vidnesbyrd om Gud. Det

andet vidnesbyrd er om den lille verden eller om mennesket, som Moses ligeledes viser os er skabt af Gud og bærer vidnesbyrd om Gud. Arndt vil i sin fjerde bog udfolde og vise, hvordan mennesket og alt det øvrige i verden er skabt af Gud og aflægger vidnesbyrd om Gud som skaberen. Arndt delte sin fjerde bog i to hoveddele:

Første del. Om de seks skabelsesdage i almindelighed, som består af seks kapitler, hvor jeg bringer alle kapitler, så læseren kan fornemme, hvordan Arndt inddrager skabelsen i sin teologi, hvor han ellers på mange måder optræder som en Helligåndsteolog: 1. Om lyset, som er skabt på den første dag i skabelsen. 2. Om Guds gerning på den anden dag, nemlig himmelen, og hvordan himmelen er et vidne om Gud og de saliges bedårende bolig. 3. Om Guds gerning på den tredje dag, nemlig om vandets adskillelse fra jorden, og hvordan jorden bærer vidnesbyrd om de åndelige ting. 4. Om Guds gerning på den fjerde dag, om solen, månen og stjernerne på himmelen. 5. Om Guds gerning på den femte dag, om havet og vandet, og om havets og vandets frugter. 6. Om Guds gerning på den sjette dag, om dyrene. Samtidig afslutter Arndt dette kapitel med nogle introducerende ord til den fjerde bogs anden del om mennesket som Guds ypperligste skabning.

Fjerde bog om *Den sande kristendom – Naturens bog. Anden del. Om mennesket i særdeleshed*, som består af 40 kapitler, hvor jeg bringer alle 40 kapitler, så læseren kan fornemme, hvordan Arndt inddrager skabelsen i sin teologi, hvor han som nævnt ellers på mange måder optræder som en Helligåndsteolog: 1. Af skabelsen af alle ting kan man slutte, at Gud må være et evigt væsen, uden begyndelse og ende; at han må være uendelig; at han må være almægtig, at han må være af en uendelig forstand og visdom. 2. Af alle tings skabelse kan man slutte, at Gud må være det højeste gode. 3. Mennesket er den ypperste skabning, mens alle andre skabninger er skabt til at tjene mennesket, men mennesket er skabt til at tjene Gud. 4. Gud har skabt mennesket i sit billede, for at han måtte have sin lyst og sit velbehag i mennesket. 5. At Gud ved sin kærlighed giver sig selv til os. 6. Hvor højt mennesket er forbundet med den evige Gud, der elsker mennesket. 7. Det skabte tjener mennesket til glæde og til lærdom. 8. Hvor stor menneskets forbindelse med Gud og forpligtelse over for Gud er. 9. At et menneske er Gud mere pligtskyldig for det, som det har i sig selv, end for alt det, som der er i verden. 10. Hvor vist og kunstfærdigt Gud har skabt mennesket. 11. Hvor højt et menneske er forpligtet over for Gud for både hans kærlighed og hans gaver. 12. Hvorledes et menneske bør indfri sin forpligtelse og skyldighed over for Gud. 13. Guds kærlighed er i alle hans gerninger, også i de gerninger hvor han straffer mennesket. 14. Hvorledes og på hvilken måde et menneske er forpligtet at elske Gud. 15. At alle skabninger formaner mennesket til uden ophør at elske Gud. 16. En almindelig regel og lærdom om, hvordan og på hvilken måde

et menneske skal give Gud, det som mennesket skylder Gud. 17. Et menneske, som ikke elsker Gud, kan ikke undskylde sig med, at det enten er for umuligt eller for besværligt. 18. At al den pligt og tjeneste, som et menneske skylder Gud, kommer alene mennesket selv til nytte og gode. 19. De to slags tjenester, nemlig skabningens mod mennesket og menneskets mod Gud, ligner hinanden. 20. Af den tjeneste, som skabningen gør, kan et menneske klart se, at Gud med nødvendighed har og opholder alle ting i sin hånd. 21. Gennem de to slags tjenester, skabningens og menneskets, er verden på en forunderlig måde forenet med Gud og mennesker. 22. Den første kærlighed, som vi skylder Gud, føder en anden kærlighed, nemlig mod menneskene. 23. Af skabningens orden lærer vi, at mennesket er skabt i Guds billede. 24. At ethvert menneske er skyldigt at elske sit medmenneske, får til følge, at den samme kærlighed også bliver til menneskets eget bedste. 25. Eftersom alle skabninger tjener alle mennesker uden forskel, da lærer de os derved, at alle mennesker indbyrdes skal anse hinanden for et menneske. 26. Af den enighed, som af naturlig pligt skal være mellem alle mennesker, opstår den højeste uovervindelige styrke. 27. Om kærlighedens art, natur og frugt. 28. Kærlighedens egenskab er, at den forener sig med det, den elsker. 29. Ingen ting i verden er værd vor kærlighed, undtagen det som kan elske os igen og gøre vor kærlighed ædlere og bedre. 30. Menneskets fornemste kærlighed skal som det sig hør og bør gives Gud for alting, som den, der er den første og den sidste og alle tings begyndelse. 31. At det menneske, som over alt andet elsker sig selv og holder af sig selv, gør sig selv til Gud og elsker sig selv mere end Gud. 32. Når kærlighed til Gud har fortrinet i en og er ens fornemste kærlighed, da er det den største rod, oprindelse og kilde til alt godt. Ligeså når selvkærligheden har fortrinet, da er den oprindelse og rod til alt ondt. 33. Guds kærlighed og selvkærligheden er to rødder til alle menneskers gerninger, og om selvkærlighedens onde frugter. 34. At elske Gud over alle ting stifter fred og enighed, men selvkærlighed stifter splid og uenighed. 35. At enhver af sin egen kærlighed mod sig selv kan erkende, hvad han er skyldig at gøre mod Gud. 36. Om frugten af kærlighed til Gud, som er glæde i Gud. 37. Om selvkærligheds frugt, og at ingen sand glæde kan vokse frem af den, men kun en falsk glæde, som føder evig sorg. 38. Om den egentlige og sidste frugt, som vokser frem af egenkærligheden og den falske glæde, som er den evige døds sorg og bedrøvelse. 39. Hvorledes vi skulle give Gud, vor Skaber, alle ting og ære ham alene. 40. Om vor egen ære, som er imod Guds ære og dens erklærede fjende.

Arndts fjerde bog fokuserer i sin første del på, at Gud er alle tings skaber, og at alting bærer vidnesbyrd om Gud. I sin fjerde bogs anden del fokuserer Arndt på, at Gud er uendelig i væsen,

visdom, magt og godhed – har skabt mennesket i sit billede til fællesskab med sig – mennesket skylder Gud alt – skal elske sit medmenneske – selvkærlighed føder sorg og evig død.

Virkningen af Arndts bøger

Arndts *Vier Bücher vom wahren Christentum* kom til at virke som en stor reformimpuls i den lutherske kirke. Den fjerde bog i dette store værk blev oversat til dansk allerede i 1618. De tre første bøger, som udgjorde den betydeligste del af værket, blev først trykt på dansk i 1690 i en oversættelse af præsten Samuel Jensøn Ild. Oversætteren havde fået biskop Thomas Kingo (1634-1703) til at skrive en teologisk godkendelse af bøgerne, hvor Kingo i sit stærkt anbefalende forord fandt, at bøgerne indeholdt ren ortodoks lære. Men ønsket om en sådan godkendelse viser mere end noget andet, at der var adskillige, som havde noget at udsætte på Arndts lære. Det blev for eksempel ofte fremført af Arndts modstandere, at et af kapitlerne om bøn i *Den Sande Kristendom* (anden bog, kap. 34) var et skrift i 12 kapitler af den lutherske præst Valentin Weigel (1533-1588), som i sit ydre liv var uangribelig luthersk og underskrev *Konkordieformelen*, men hvis posthumt udgivne skrifter udviser en påvirkning af nyplatonismens panteisme med middelalderlig mystik og den spiritualistiske hovedlære om det "indre ord", hvor Skriften og kirken helt trådte tilbage. Skriften magtede kun at kalde det frem, som slumrede i sjælen. Samtidig med at flere ortodokse i samtiden rettede teologisk kritik mod Arndt, må det ikke glemmes i vurderingen af ortodoksien, at den tyske ortodoksi ikke alene gav plads til Arndt, men også lod ham avancere til kirkens højeste embede.

Arndts *Sande Kristendom* udkom på svensk i 1647. Den hører sammen med Thomas a Kempis' *Kristi Efterfølgelse*, John Bunyans (1628-1688) *The Pilgrim's Progres/Pilgrims-Vandringen* og Carl Olof Rosenius' (1816-1868) *Husandagtsbog* til verdenslitteraturens mest oversatte og læste opbyggelsesbøger. Fra Arndts *Sande Kristendom* har næsten alle det evangeliske åndslivs betydeligste personligheder siden Arndt hentet afgørende impulser. Den mest læste af Arndts bøger i Danmark/Norge var *Paradiesgärtlein/Paradisets Urtegaard* fra 1612, som blev oversat til dansk i 1625 og til svensk i 1648. Den blev en af tidens kæreste opbyggelsesbøger og var nærmest en bønnebog, beregnet til daglig brug i hjemmene. Den blev på mange måder et forbillede for det store udvalg af bønnebøger, som så dagens lys senere i århundredet. Også Arndts *Postil* eller *Forklaring over de gamle evangelier på årets søn - og højtidsdage* fik stor udbredelse, og det samme gjorde Arndts andagtsbog *Åndelig Skatkammer*.

Arndts reaktion på den fremførte kritik

Arndt var selv optaget af den teologiske kritik, der fra flere sider blev rettet mod hans *Vier Bücher vom wahren Christentum*. Den 10. juni 1620 skrev han et brev til borgmestrene, rådsmedlemmerne og kassererne i byen Danzig. Han begyndte med at henvise til Paulus, der i sit skrift til menigheden i Kolossæ havde formanet de troende til at aflægge al vrede, hidsighed og ondskab og afføre sig det gamle menneske med dets gerninger og iføre sig det nye menneske, som fornyes i sin skabers billede. Arndt understregede i sit brev, at når først Kristi kundskab ved troen er indplantet og lagt som grundvold, nemlig at al vor retfærdighed og salighed alene består i Kristus Jesus, da skal der på denne grundvold bygges et kristeligt liv, hvor man som Paulus gjorde i brevet til menigheden i Kolossæ opfordrede sine læsere til som Guds udvalgte, hellige og elskede at iføre sig inderlig barmhjertighed, godhed, ydmyghed, mildhed, tålmodighed. Bær over med hinanden og tilgiv hinanden, hvis den ene har noget at bebrejde den anden. Som Herren tilgav jer, skal I også gøre. Men over alt dette skal I iføre jer kærligheden, som er fuldkommenhedens bånd. Arndt understregede så, at dette ikke vokser frem af noget menneskes egen evne, værdighed eller anseelse, men det er Kristus, som giver en sådan kraft, der virker i den enkelte troende. Det er Kristus, som har forløst os fra al uretfærdighed og rensset sig et ejendomsfolk, som skal gøre de troende nidkære til gode gerninger. De troende er Kristi værksted. Men Kristi og Kristi Ånds virkninger bliver ofte forhindrede af menneskets eget kød og blod, af Satan og denne verden, og sætter man sig ikke ved Guds nåde alvorligt imod de ting, så kan Guds lys ikke komme til at skinne, lige som Kristi fred ikke kan komme til at råde i de troende menneskers hjerter.

Arndt understregede så, at det er disse bibelske sandheder, som han havde undervist om i sine *Vier Bücher vom wahren Christentum*, men de var af uforstandige mennesker blevet antastet med hårde og uretfærdige beskyldninger. De mennesker ville Arndt overlade til Gud at dømme. Men så var der også mennesker, der var præget af tro og kærlighed til Guds ord, og hvis liv var kendetegnet af gudsfrygt. Det var af hensyn til disse fromme og retsindige mennesker, hvor han var sikker på, at flere boede i Danzig, at han nu var i gang med at skrive en ny bog, hvor han forklarede og præciserede indholdet i *Vier Bücher vom wahren Christentum* (Arndt 1868, 932-933; Arndt 1891, 672-674).

Da Arndt var færdig med at skrive den nye bog, som han delte op i to bøger, skrev han også et forord til sine læsere. Her begyndte Arndt med at understrege, at han altid havde tilsluttet sig den klare lutherske bekendelse, især som den var formuleret i *Confessio Augustana* og i *Konkordieformelen*. Samtidig havde han ofte beklaget sig over det ugudelige liv, der førtes mange

steder. Med en sådan mangel på et kristeligt levned kunne den kristne tro ikke bestå. Selv om den rene lære var den vigtigste del af den sande kristendom, så havde han dog ikke sat den i centrum i sin bog, fordi læren var blevet fremstillet af mange og fortsat blev det. Derfor havde han i sin bog gennemgået det kristne levned. Men eftersom det må begynde indefra og udgå fra hjertet, så havde han skildret det onde hjerte og havde påvist, hvordan hjertets ondskab må erkendes og omdannes. Dette havde nogle taget ilde op og hævdet, at han byggede retfærdiggørelsen på Guds omskabelse af det onde hjerte. Eftersom vi ikke kan gøre noget godt, uden at Gud virker det i os, havde nogle sagt, at Arndt lærte, at Kristi fortjeneste ikke var nok til menneskets retfærdiggørelse. Eftersom Arndt havde lært, at Kristus må tage bolig i en kristen og leve i den kristne og bevæge og drive en kristen, og den kristnes levned derved var blevet udfordret, havde nogle hævdet, at Arndt havde lært en kristen fuldkommenhed. Eftersom *Vier Bücher vom wahren Christentum* ikke var skrevet for de vantro, men for de troende, havde nogle hævdet, at han forkastede nådemidlerne. Endelig havde nogle hævdet, fordi Arndt havde understreget betydningen af en ny fødsel og det indre, nye åndelige menneske i stadig åndelig kamp mod det gamle menneske, at Arndt ligesom sværmerne på Luthers tid alene havde fokuseret på menneskets egen kamp mod synden.

For at give svar og bemærkninger til alle disse kritikpunkter og indvendinger havde Arndt skrevet yderligere to bøger. Den første var en Lære- og Trøstebog om troen og et helligt levned, hvor han beskrev det kristne levnedes ufuldkommenhed, det nye menneske, det nye menneskes åndelige føde, troen, syndernes forladelse, retfærdigheden for Gud og dens frugter, bønner, foreningen med Gud, den hellige treenigheds hemmelighed og dens nådevirkninger i de troende.

I den anden bog gentog han kapitel for kapitel indholdet i *Vier Bücher vom wahren Christentum* og påviste nødvendigheden af det, han havde skrevet, ligesom han underbyggede det og imødegik kritik af det, han havde skrevet. Dermed håbede han, at hans læsere ville tage imod hans begrundelser og ikke støde sig på hans fremstilling (Arndt 1868, 934-935; Arndt 1891, 674-675).

Den femte bog om Den sande Kristendom

Den femte bog indeholder tre små trøste- og lærebøger, der hører til *den sande Kristendom*: 1. *Om en sand tro og et helligt liv*. 2. *Om de troendes forening med deres hoved Jesus Kristus*. 3. *Om den hellige treenighed, om Kristi person og embede og om Helligåndens velgerninger*.

Den femte bogs første del *Om en sand tro og et helligt liv* bestod af følgende kapitler: 1. Om det kristne livs ufuldkommenhed og de troendes øvrige skrøbeligheder. 2. Om det indvortes nye menneske. 3. Om det nye indvortes menneskes åndelige øvelser. 4. Om Guds ord, hvorefter det

indvortes nye menneske fødes som af en gudelig sæd. 5. Om det indvortes menneskes næring og føde. 6. Om den sande saliggørende tro. 7. Om syndernes nådige forladelse. 8. Om troens retfærdighed. 9. Om retfærdighedens frugter, et nyt liv og gode gerninger. 10. Om bønnen. 11. Om det hellige kristelige livs kors og forfølgelse.

Den femte bogs anden del *Om de troendes forening med deres hoved Jesus Kristus* bestod af følgende kapitler: 1. Den første grund til og bevis på foreningen mellem Gud og mennesket er menneskets skabelse og genoprejsning. 2. Foreningen mellem Gud og mennesket bliver bevist af Guds billede i mennesket. 3. Ved Guds ord bliver der oprettet en forening mellem Gud og mennesket. 4. Guds Søns menneskeblivelse er den fornemste grund og bevis til foreningen med Gud. 5. Om Helligåndens iboen. 6. Gennem den salige bod eller omvendelse til Gud, som en sand anger og sorg over synden og vantroen, sker foreningen imellem Gud og mennesket. 7. Gennem det åndelige ægteskab og trolovelse sker Herren Kristi forening med den troende sjæl. 8. Ved kærlighed og genkærlighed sker foreningen mellem Gud og mennesket. 9. Ved det åndelige legeme og dets gaver er den kristne kirke forenet med dens hoved Kristus. 10. Ved at trage efter det højeste gode og den inderlige længsel efter den himmelske vandring sker foreningen mellem Gud og mennesket. 11. Den hellige dåb er en herlig stadfæstelse på foreningen med Gud. 12. Den åndelige sakramentale spising i den hellige nadver stadfæster foreningen mellem Herren Kristus og de troende. 13. Gennem påkaldelse, bøn og lovprisning af Gud bliver mennesket forbundet med Gud og fyldt med Helligånden. 14. Menneskets højeste salighed og mål er at blive forenet med Gud. 15. Menneskets største og højeste elendighed er evigt at være adskilt fra Gud.

Den femte bogs tredje del *Om den hellige treenighed, om Kristi person og embede og om Helligåndens velgerninger* består af følgende kapitler: 1. Om den hellige treenighed. 2. Om den vidunderlige og særlige hemmelighed: Guds Søns inkarnation. 3. Om Helligånden, den sande Gud, og om hans gaver og velgerninger.

Arndts femte bog fokuserer på sand tro og liv samt på den troendes forening med Gud Fader, med Jesus Kristus og med Helligånden.

Den sjette bog består af følgende fire dele

1. *En gentagelse af og et forsvar for læren om den sande kristendom.* 2. *Ni Sendebreve til venner angående bøgerne om den sande kristendom.* 3. *To betænkninger om Taulers Tyske Teologi, hvad der er dens indhold og kerne, samt hvor højt den bog bør agtes.* 4. Tillæg: 1. Johan Arndts

Informatorium Biblicum eller *Bibelsk undervisning i at læse Den Hellige Skrift*. 2. Johan Arndts første testamente og andet testamente.

Den sjette bogs første del *En gentagelse af og et forsvar for den første bog om den sande kristendom* består af følgende kapitler: 1. Om Guds billede. 2. Frafald. 3. Kristus. 4. Omvendelse. 5. Troen. 6. Guds rige. 7. Guds ord i hjertet og samvittigheden. 8. Et bodfærdigt hjerte. 9. Troen forsager Djævelen. 10. Falsk kristendom. 11. Hovedet virker i sine lemmer. 12. At afdø fra verden. 13. Årsagen til den åndelige død. 14. At hade det gamle liv. 15. Kødets dødelse som er vort kors. 16. Strid. 17. En kristen, en fremmed. 18. Utaknemmelighed. 19. Menneskets elendighed. 20. Åndelig sorg. 21. Gudstjeneste. 22. Prøve. 23. Verdsligt selskab er skadeligt. 24. Kærlighed. 25. Guds kærlighed i os. 26. Årsager til kærlighed. 27. Kendetegn på Guds børn. 28. Bevis på Guds kærlighed. 29. Om at forsones med vor næste. 30. Den sande kærligheds egenskab. 31. Store gaver uden kærlighed er intet. 32. Gud er ikke stemt for nogen menneskelig kunst eller veltalenhed, men alene troen. 33. Gud ser til hjertet. 34. Vor retfærdighed er alene en Guds gerning. 35. Gode gerninger må ikke have noget hykleri i sig. 36. Et Gud hengivent hjerte nyder Guds liflighed. 37. Hvor ingen omvendelse er, er der idel mørke. 38. Ugudelighedens største straf. 39. Hellig lære skal bevares hellig. 40. Et kristeligt livs regler. 41 og 42. Afslutningen på kommentarerne til den første bog.

Den sjette bogs første del *En gentagelse af og et forsvar for den anden bog om den sande kristendom* består af følgende kapitler: 1. Om Kristus. 2. Foreningen med Kristus er de kristnes højeste værdighed. 3. Læren om Kristus er en kraftig lære. 4. Bønnen er højst nødvendig. 5. Om årsagen til at artiklen om bøn blev indført i den anden bog. Her skrev Arndt et forsvar for, at han i afsnittet om bøn i den anden bog, kapitel 34 havde bragt et skrift af Valentin Weigel på 12 kapitler. Det havde han gjort, fordi skriftets indhold om bøn var rigtigt, og han havde på daværende tidspunkt ikke været klar over, at Weigel havde forladt sit lutherske standpunkt. Derfor kunne man naturligvis ikke med rette kritisere Arndt for også at tilslutte sig Weigels senere vildfarelse (Arndt 1868, 965-966).

Den sjette bogs første del *En gentagelse af og et forsvar for den tredje bog om den sande kristendom* består først af en generel redegørelse, hvor Arndt begrundede og uddybede, hvad han ville med sin tredje bog (Arndt 1868, 966-969). Redegørelsen blev efterfulgt af følgende kapitler: 1. Den himmelske visdoms skole. 2. At gå ind i Gud. 3. Troens beskaffenhed. 4. De kristnes værdighed. 5. En kristens overgivelse til Gud. 6. De troendes forening. 7. Sjælens værdighed. 8. Sjælens beredelse gennem korset. 9. Hjertets renselse. 10. Nådens lys. 11. Forskellen mellem det

guddommelige og det naturlige lys. 12. At gå ind i sig selv. 13. At smage Guds kærlighed. 14. Virkningen af Guds kærlighed. 15. Prøve på Guds iboen. 16-18. Kærlighed til verden forhindrer Helligåndens virkning i os.

Det bør bemærkes, at af de oversættelser af Arndts bøger til de nordiske sprog, som jeg har haft adgang til, har Arndt ikke skrevet et forsvar for den fjerde bog om den sande kristendom.

Den sjette bogs anden del med *Ni Sendebreve til venner angående bøgerne om en sand kristendom* består af følgende kapitler: 1. Sendebrev til hr. D. Wolfgang Frantzius. 2. Det andet sendebrev. 3. Sendebrev til doktor Johan Gerhard. 4. Sendebrev til hr. Anton Bucher. 5. Uddrag af et sendebrev til hr. August den yngre. 6. Uddrag af et andet sendebrev til hr. August den yngre. 7. Sendebrev til Baltzar Mentzer. 8. Sendebrev til professor i Jena doktor Petrus Piscator. 9. Nyt sendebrev til Petrus Piscator.

Den sjette bogs tredje del. *To betænkninger over Taulers tyske teologi, hvad dens indhold og kerne er, samt hvor højt den bog bør agtes.*

Den sjette bogs fjerde del består af et tillæg, som indeholdt Johan Arndts *Informatorium Biblicum*

Arndts sjette bog fokuserer især på at forsvare, hvad han skrev i de første bøger.

Vurdering af kritikken af Arndt

Der har givetvis været flere årsager til den skepsis og kritik, der i samtiden blev fremført over for Arndt. Forfatteren til artiklen om Arndt i *Kirke-Leksikon for Norden* skriver, at hans første bind af *Vier Bücher vom wahren Christentum* "overalt i Tyskland og Schweiz blev modtaget med stor glæde især iblandt menigmand, men af misundelse over det bifald, som Arndts første bog vakte, lod hans embedsbrødre sig henrive til det voldsomste fjendskab imod ham, så de endog offentlig beskyldte ham for papisme, calvinisme, osiandrisme, flacianisme, schwenkfeldianisme, paracelsisme, alkymisme og så videre. På grund af ministeriets censur kunne han ikke få de følgende tre bøger om den sande kristendom trykt" (Thejll, 146). Hvis jeg skal prøve at antyde et par årsager til kritikken vil jeg nævne, at når man i den lutherske ortodokse tradition lagde overordentlig stor vægt på retfærdiggørelseslæren, kan Arndt have provokeret flere ved at skrive fire bøger med titlen *Den Sande Kristendom*, hvor han i hvert eneste bind fokuserede på Kristus i os. Han begyndte ikke, som man kunne have forventet med den titel, sit værk med et kapitel om Kristus for os, hvor han udfoldede Kristi stedfortrædende forsoning og synderes retfærdiggørelse

af Guds uforskyldte nåde alene, inden han med ord og eksempler udfoldede sit hjerteanliggende om helliggørelsen eller Kristus i os. Han begrundede sit valg af stof med, at andre havde skrevet om retfærdiggørelsen, men det glemte kritiske læsere let (jvf. Braw 1985, 222). Til gengæld finder jeg, at Arndt overordnet taler bibelsk-luthersk om helliggørelsen, hvor han klart understreger Adams syndefald og arvesynden, ligesom han gentagne gange slår fast, at Jesus er synderes eneste frelser. Arndts egentlige tyngdepunkt er, at Helligånden ved troen bor i den troendes hjerte, og at Helligånden er hovedkraften i den troendes fortsatte kamp mod synden, kødet og gamle Adam. Arndt havde et meget skarpt blik for ensidigheder i sin samtids lutherske ortodoksi, mens hans blik var mindre skarpt over for egne ensidigheder.

Arndt og mystikken

Af Arndts egne bøger fremgår det, at han havde fået inspiration fra mange kilder herunder flere katolske, der var præget af mystik. Nærlæser man især bøgerne II-IV i Arndts *Den Sande Kristendom*, finder man, at han i flere tilfælde indirekte og undertiden i direkte passager har overtaget tankegange og forklaringer fra middelaldermystikkens litteratur (et eksempel er Arndt 1987, 177; jvf. Pleijel 1970, 153; Braw 1985, 155-158). Det var en hovedindvending fra samtidens teologer, at Arndt støttede sig for meget til de senmiddelalderlige mystikere, særligt Johan Tauler og det anonyme skrift *Theologia Deutsch* (Frankfurteren 2020).

I forskellige kirkehistoriske fremstillinger, støder man flere gange på begrebet kristen mystik måske under begrebet unio mystica, uden at det altid bliver nærmere defineret. Jeg tror, det er nødvendigt med en klargøring af begrebet. Med ordet mystiker tænker jeg på den brede strøm af teologer og kirkelærere i høj- og senmiddelalderen, der lagde vægt på erfaring i troslivet til forskel for eller som et supplement til den mere intellektuelle og ydre beskæftigelse med troen. Flere har også betonet det forskelligartede i denne strøm, lige fra hvad man kunne kalde "højmystikken" hos en Bonaventura (1217-1274), Thomas Aquinas (1225-1274) og Meister Eckhart (1260-1327) med stærk påvirkning fra Dionysios Areopagita og med en sådan vægtlægning på meditation og kontemplation, at den kun kunne drives i klostrene, til den bredere, senmiddelalderlige "lægmandsmystik" i form af fælles bibellæsning og bøn efter arbejdstid, med Charlier fra Gerson (1363-1429) og Thomas a Kempis som eksponenter med inspiration fra blandt andet Bernhard af Clairvaux. Selv om der kan være grund til at sætte spørgsmålstegn ved betegnelsen "mystik" om at mødes til fælles bibellæsning og bøn og i stedet tale om erfaringsfromhed – det var sådan det blev betragtet i samtiden og af Luther og senere Arndt – eller monastisk teologi til forskel for den

egentlige mystik, så vil jeg af praktiske grunde fastholde den brede definition af mystik, da det er, hvad diverse kirkehistorikere gør i deres fremstillinger (jvf. Højlund 1992, 185).

Christian Braw har påvist, at der også hos Luther findes en arv fra den tyske mystik, som især er præget af Augustins bibeludlægning (Braw 1999). Braw skriver blandt andet i sin konklusion:

Trons hållning inför Gud skildras också med det aristoteliska begreppsparat *actio-passio*. Gud handlar i nåd med människan (*actio*) och hon låter det ske (*passio*). Samma tankemönster möter i *Theologia Deutsch*, och det talade naturligtvis til reformatörerna genom att det så tydligt framställde nådens primat. Passiviteten inför Guds nåds aktivitet kan också beskrivas som överlatelse, *Gelassenheit*. Den innebär att människan överger sin egen vilja och tar emot allt av Gud, till och med förtappelsen, om så skulle vara. När viljan och de andra själskrafterna kommit till den stillhet, där de är underordnade Gud, har de nått til själens vila. Detta är vägen åter till Gud.

Också Luther beskriver denna själens vila. Den är för honom människans passivitet inför Guds handlande med henne. Det är *actio-passio* som här åter träder fram. För Luther blir det människans *actio* i rättfärdiggörelseverket som blir den egentliga synden, medan *passio* beskriver trons hållning inför nådens primat. Människans villighet att låta Gud handla med sig i nåd är också för Luther en själens vila, där hon upplever Guds närvaro i hjärtat. Men detta är bara den ena, inåtriktade sidan av själens vila. Den andra, utåtriktade är att själen har sin vila Kristi sår, d.v.s. i Guds kärlek. Här talar Luther den medeltida passionsfromhetens språk, som han lärt av Staupitz (1468-1524), Tauler och Bernhard. Till det "utåtriktade" draget i själens vila hör också, att det är en vila vid Guds ord och löfte. Just här visar sig det självständiga draget i Luthers reception av mystikens arv. Från mystiken tar Luther också upp tanken på överlåtelsen, *Gelassenheit*. Med det beskriver den unge Luther en kristen människas frihet i förhållande till den övriga skapelsen, att inte ens vara bunden vid det goda Gud gör utan bara vid Gud själv, därför att man förtröstar på Gud. Det kommer in en ny ton av barnligt förtroende och glad förtröstan, när Luther utvecklar vad överlåtelse innebär. Också Luther kan vägleda till den själens vila, som är en förutsättning för meditationen. Men när han nått dit stannar han inför den människovordne Sonen, och han går inte med Tauler vägen vidare till Guds outgrundliga väsen. Det hör samman

med att det ofattbara hos Gud för Luther är hans obegripliga handlande, medan för Tauler det ofattbara hos Gud är hans väsens grund och enhet. Här ser vi alltså hur skillnaderna i spiritualitet och tankemönster också slår igenom i meditationens möte med Gud. Tauler utblottar sig från allt som finns i själen för att sänka sig ned i Guds ofattbara väsen. Luther utblottar sig på samma sätt från allt för att sänka sig ned i det uppenbarade Ordet. Detta är likheten och skillnaden (Braw 1999, 234-235).

Når Arndt nu lod sig inspirere af flere mystikers skrifter, var det ifølge de ortodokse teologer udtryk for et frafald fra den store reformatoriske hovedsag, retfærdiggørelsen af tro. I forordet til sin første bog skrev Arndt:

Nå vil jeg på forhånd si at man i dette lille skriftet stundom vil støte på ord og uttrykk (etter Taulers og Tomas av Kempis's og andre kirkelæreres uttrykksmåte) som kunne se ut til å tilskrive menneskets egne krefter, evner og gjerninger altfor mye. Men min mening er for all del ikke å tillegge de menneskelige krefter noe i salighetens sak. Det er derimot det jeg strir sterkt imot. Jeg vil derfor ha bedt den kristelige leser kjærlig om at han vil tolke slike uttrykksmåter overensstemmende med det som skriftet forøvrig lærer, og alltid se til målet og hensikten med dette lille skriftet. Da skal han finne at det først og fremst er rettet mot nettopp dette, at vi må kjenne arvesyndens medfødte avskyelighet, lære å betrakte vår store nød og elendighet fornekte oss selv og ikke stole noe som helst på oss selv eller våre egne krefter og evner. Jeg har forsøkt å vise at vi skal frata oss selv allting og takke Kristus for alle ting, så han alene må leve i oss, være allting i oss og virke og utrette alt i oss. Han er jo den som både begynner, viderefører og fullender vår omvendelse og vår salighet. Dette blir tydelig og vidtløftig forklart på mange steder i dette skriftet. Der blir så vel papistenes som synergistenes og majoristenes villfarende lære uttrykkelig gjendrevet og forkastet. Og videre blir artikkelen om rettferdiggjørelsen ved tro skjerpet og drevet så højt som det overhodet er mulig (Arndt 1868, 4; Arndt 1891, 11; Arndt 1987, 20).

Man må virkelig overraskes over, at Arndt vælger at citere fra disse mystikere fra middelalderen vel vidende, at disse citater er imod Bibelen og den lutherske bekendelse. Dermed lægger Arndt sig åben for en berettiget kritik

For Arndt selv var der ingen direkte modsætning mellem Luthers tale om retfærdiggørelse og Kristi fremmede retfærdighed på den ene side og mystikernes tale om sjælens forening med Gud på den anden side. Opgaven var netop at bringe disse to komponenter sammen. Det gjorde Arndt blandt andet ved at benytte organiske snarere end forensiske (retslige) begreber til at udtrykke gudsforholdet. Forsoningen beskrives oftere som et kærlighedsdrama, hvor Gud forener sig med mennesket, end som en retssag hvor Kristus påtager sig vor synd. Især Arndts tale om bøn er inspireret af mystikerne, ikke alene i tankegangen, men også i de sproglige udtryk.

I modsætning til dele af mystikken gør Arndt ikke erfaringen af Guds forening med sjælen eller erfaringen af hans nærvær til norm og mål for kristenlivet. Tværtimod er han meget bevidst om, at vilkåret for vor vandring er tro, ikke skuen (2 Kor 5,7). Han betoner gentagne gange, at det er Helligånden i os, der forener os med den treenige Gud (se mere Arnd 2002, 14-18).

Man kan se begrebet *unio mystica* brugt som betegnelse for det tredje stadium på sjælens vej til frelse. Første stadium er sjælens renselse (lat. *via purgativa*), andet stadium er sjælens oplysning (*via illuminativa*) og tredje stadium (*via unitiva*) er sjælens endelige forening med Gud (*unio mystica*), hvor Kristus er hjælperen på vejen mod det fuldkomne liv i Gud. Teologien bag den stadietænkning er påvirket af nyplatonisk filosofi og bygger på antagelsen af en guddommelig væsenskerne i menneskesjælens dyb, som er uberørt af synden. Frelsen består i genforeningen med det guddommelige og opnås altså ved at følge de tre stadier. En rendyrkelse af denne forståelse og brug af ordet mystik kan føre til antidogmatisk sværmeri eller almenreligiøs synkretisme. Jeg mener, at det vil være en uretfærdig kritik af Arndt, at han indtager den position. Svagheden ved Arndt er, at han vil skrive fire bøger om den sande kristendom, men uden at begynde med retfærdiggørelsen. Hans begrundelse er, at så mange i samtiden forkynder retfærdiggørelsen, så det er et velkendt tema. Derfor behøver han ikke behandle det. Han vil i stedet koncentrere sig om helliggørelsen og det kristne liv, da meget få i samtiden taler og skriver om det ifølge Arndt. Ved ikke at knytte retfærdiggørelse og helliggørelse intimt sammen kommer der en vis skævvridning af hans store fire-bindsværk om den sande kristendom. Da han netop havde besluttet at sætte helliggørelsen og det kristne liv i centrum, fandt han meget relevant stof hos forskellige mystikere fra middelalderen, der lagde vægt på erfaring i troslivet til forskel fra adskillige af samtidens lærebevidste lutheranere, der havde en tilbøjelighed til en mere intellektuel og ydre beskæftigelse med kristendommen. I den situation var Arndt for ukritisk i sin inddragelse og brug af de middelalderlige mystikere.

Jeg er ikke i tvivl om, at Arndt ønskede helhjertet at tilslutte sig og bakke op om den lutherske bekendelse (Arndt 1868, 934-935; Arndt 1891, 6-7.674-675), men mens Luther satte retfærdiggørelse af tro i centrum for hele sit teologiske virke og i det lys forholdt sig selektiv og kritisk vurderende til de forskellige mystikere fra middelalderen, satte Arndt helliggørelsen i centrum for hele sit teologiske virke og i det lys inddrog han tanker og holdninger fra middelalderens mystikere på en inkluderende måde, som Luther ikke gjorde. Dette er baggrunden for nogle af de forskellige, man møder hos Luther og lutheraneren Arndt.

Sognepræst Uffe Kronborg (f. 1969) er en moderne lutheraner, der fremstiller og behandler kristen mystik på samme måde, som Luther gjorde. Kronborg tager udgangspunkt i, at selve ordet mystik kommer fra græsk: *mysterion* og betyder noget, der er skjult eller hemmeligt. Det er den form for mysterium eller hemmelighed, som Det Nye Testaments forfattere afslører for os. Mysterium er noget, som hører Guds skjulte rådslutning til, og sin frelsesplan har Gud afsløret i Kristi liv, død og opstandelse. Kristus er Guds mysterium, og i ham er "alle visdommens og kundskabens skatte skjult" (Kol 2,3). I dette mysterium er Guds udvælgelse, frelsesplan og evighedshåb for alle mennesker (Ef 1,9-10). Det er alene Guds Ånd, som kan åbenbare eller forklare dette mysterium for mennesker.

Kristusmystik og ægte kirkelig mystik er altså den bibelske forenings mystik, som den lutherske ortodoksi i 1600-tallet kalder den mystiske forening med Gud (*unio mystica*) eller Guds iboen (*inhabitatio Dei*). Kristusmystik er på en gang den hemmelige og frydefulde kærlighedsrelation til Gud. Man kan faktisk kalde Kristusmystik for det glade og frie evangelium. Kristus elsker mig uafhængigt af alt, hvad jeg er og gør, og derfor elsker jeg ham. Kristus bor i mig ved troen, og jeg er i ham, også når jeg rammes af tvivl. "Han og jeg forenes i en hemmelig og åndelig enhed, ved at jeg altid ser ham som en, der er forskellig fra mig" (Valen-Sendstad 1982, 17). Kristusmystikken har altså som resonansbund hele denne uudgrundelige hemmelighed, at Gud fra evighed har udvalgt os i Kristus, knyttet os til Jesu historiske frelsergerning i kors og opstandelse, forenet os med ham ved troen og dåben og lovet os den endelige forløsning på den nye jord (se mere Kronborg 2008).

Konkluderende må jeg sige, at det for mig har været åndeligt berigende at læse både Arndts seks bøger om *den sande kristendom*, hans *Paradis-Urtegaard*, hans *Postilla* og hans *Andliga Skattkammare*, men jeg havde gerne set, at hans udfoldelse af forsoningen og retfærdiggørelsen af tro havde været fyldigere, ligesom jeg kunne have ønsket, at han klarere havde gennemtænkt både

indhold og form i fremstillingen af sin bestræbelse på at forene den lutherske retfærdiggørelseslære og mystikernes tale om sjælens forening med Gud.

Arndt og Rosenius

For at foretage en sammenligning af Arndt og Rosenius må man beskrive den tid, de levede i, og hvordan de så deres kald og opgave i deres samtid. Arndt levede under den lutherske ortodoksi, hvor man var overordentlig lærebevidst og især betonedede den lutherske retfærdiggørelseslære. Arndt var ikke imod den lutherske bekendelse, som han af hjertet ønskede at følge. Men det var Arndts overbevisning, at nidkærheden for den rette lutherske retfærdiggørelseslære var så stor, at andre sider af det bibelske budskab ikke lød i forkyndelse og undervisning med den styrke, som det ifølge Arndt havde i Bibelen. Da der i Arndts samtid blev skrevet mange bøger og artikler om retfærdiggørelsen, så Arndt det ikke som sin opgave at indlede sine bøger om den sande kristendom med at undervise om retfærdiggørelsen. Han skrev i stedet for om helliggørelsen.

Rosenius følte sig fra sin tidlige ungdom kaldet til at blive præst i den svenske kirke, men af forskellige grunde fik han aldrig gennemført sit teologiske studium. Da Rosenius kom ind i en dyb åndelig krise, fik han åndelig hjælp af den engelske metodistpræst George Scott (1804-1874), som var præst for en lille metodistisk menighed i Stockholm. Det førte Rosenius ind i et nært fællesskab med Scott, og han tog imod Scotts kald til at blive hans medarbejder. Scott tog initiativ til at udgive bladet *Pietisten* fra januar 1842, men da Scott af forskellige årsager så sig nødsaget til at forlade Sverige få måneder senere, kom Rosenius som 26-årig ikke alene til at stå som redaktør af *Pietisten*, men også som den åndelige leder af det begyndende vækkelsesarbejde, som Scott havde været det menneskelige redskab til at igangsætte blandt andet gennem sit store arbejde med bibel- og traktatpredning i Sverige. Mens Scott var discipel af John Wesley (1703-1791) og i sin korte periode som redaktør af *Pietisten* ønskede at gøre *Pietisten* til et blad præget af idealerne fra metodismen og den unge bevægelse *Evangelisk Alliance*, var Rosenius i udpræget grad discipel af Luther, og han ændrede Scotts redaktionelle linje, så Scotts mange opbyggelige historier med en klar omvendelsesappel, blev erstattet af bibeludlæggende, undervisende og opbyggelige artikler, hvor Kristi stedfortrædende forsoningsdød og legemlige opstandelse blev formidlet med flittig inddragelse af især Luthers prædikener og Store Galaterbrevskommentar. Men Rosenius gav tillige sin undervisning om helliggørelsen og den kristnes livsførelse høj prioritet.

Man kan kort formulere det sådan, at mens Arndt reagerede på en altdominerende forkyndelse af faldet i Adam og oprejsningen i Kristus i kategorierne lov og evangelium og den forensiske

retfærdiggørelse og så behovet for at sætte helliggørelsen eller 'Kristus i os' i centrum, så reagerede Rosenius på en alliancepræget forkyndelse og undervisning, hvor helliggørelsen og 'Kristus i os' så absolut var i centrum. På denne baggrund satte Rosenius 'Kristus for os' i centrum. I Rosenius' samtid spurgte mange af de vakte, hvad de skulle gøre for at blive frelst. De havde kæmpet med loven og prøvet at leve et helligt liv, så de kunne gøre sig fortjent til Guds nåde og tilgivelse. Rosenius indbød disse åndelige trælle til at komme til Jesus Kristus præcis som de var med deres synder og mangler.

Denne forskellige kirkehistoriske situation har været medbestemmende for, at mens Arndt i sin forkyndelse og undervisning lagde hovedvægten på helliggørelsen/'Kristus i os', så lagde Rosenius i sin forkyndelse og undervisning hovedvægten på forsoningen og retfærdiggørelsen/'Kristus for os'.

Sammenligner man Arndts og Rosenius' stillingtagen til de kristne grundsandheder, er de meget enige. De taler om Gud som skaberen, Adam var skabt i Guds billede, men syndede. Dermed kom synden og døden ind i verden. Begge betonedes arvesynden og retfærdiggørelsen af nåde alene ved tro alene på Kristus alene. Begge gav samme bibelske undervisning om helliggørelsen. Både Arndt og Rosenius var helt enige i, at en kristen ikke på nogen måde måtte lade sig præge af den syndige verden. Det bør også bemærkes, at dåben og nadveren spillede en tilbagetrukket rolle hos både Arndt og Rosenius.

Den store forskel på dem var, at hos Arndt fik helliggørelsen den altdominerende plads, mens forsoningen og retfærdiggørelsen tilsvarende fik den dominerende plads hos Rosenius. Min vurdering er, at Arndt ville have været enig i alt, hvad Rosenius skrev om forsoningen og retfærdiggørelsen, men han ville sikkert have pointeret, at Rosenius burde have udbygget og opprioriteret alt det rigtige, han skrev om helliggørelsen. Tilsvarende er det min vurdering, at Rosenius ud fra alt, hvad han har skrevet i *Pietisten*, hos Arndt ville have efterlyst en klarere og fyldigere udfoldelse og forkyndelse af forsoningen og retfærdiggørelsen. Jeg tror, at Rosenius ville have været grundlæggende enig i, hvad Arndt skrev om helliggørelsen. Selv om Rosenius altid var meget forsigtig med at kritisere andre, er det min klare formodning, at Rosenius ville have stillet sig stærkt spørgende eller direkte kritisk til Arndts projekt om at få det lutherske hjerteanliggende om retfærdiggørelse af tro til at gå op i en højere enhed med mystikernes tale om sjælens forening med Gud. Min usikkerhed går på, hvor markant Rosenius ville have reserveret sig over for Arndts projekt.

Konklusion

Eftersom Arndt var overbevist om, at den lutherske ortodoksi fokuserede så stærkt på retfærdiggørelsen, at andre dele af Bibelens budskab især om helliggørelsen og Helligåndens gerning i den troende ikke kom til at lyde i bibelsk fylde, valgte han at koncentrere sin fremstilling primært om de to emner i sit fire-bindts værk om den sande kristendom. Denne prioritering medførte, at han fik kritik fra sin samtids lutherske teologer. Arndt blev dernæst kritiseret for at ville forene den lutherske retfærdiggørelseslære med mystikernes tale om sjælens forening med Gud. Endelig medførte lægfolkets store begejstring for Arndts første bog om *Den sande kristendom – Skriftens bog* en så stor misundelse hos mange af samtidens teologer, at de fremførte en voldsom offentlig kritik af Arndt med beskyldninger imod ham om at være talsmand for forskellige vranglærdomme. Både Arndt og Rosenius understregede, at de ønskede at sætte den lutherske bekendelse i centrum i deres forkyndelse og undervisning. Eftersom de levede i forskellige perioder af kirkens historie, og de begge ville formidle det bibelske budskab med det fokus og den prioritering, som de skønnede, der var behov for i deres tid, kom deres forkyndelse og undervisning ved en overfladisk betragtning til at fremtræde noget forskelligt, men en nærmere undersøgelse viser, at de begge i rigt mål øser af Bibelen og den lutherske bekendelse. Dog ønskede Arndt at få den lutherske retfærdiggørelseslære og mystikernes tale om sjælens forening til at gå op i en højere enhed. Dette ønske delte Rosenius ikke.

Litteraturliste

- Arndt, Johan. 1868. *Fyra Anderika Böcker om En Sann Christendom*. Stockholm: F & G. Beijer.
- Arndt, Johan. 1874. *Postilla*. Stockholm: F & G. Beijer.
- Arndt, Johan. 1891. *Sex Bøger om den sande Christendom*. Horten: C. Andersens Forlag.
- Arndt, Johann. 1904. *Andliga Skattkammare I-II*. Stockholm: F.C. Askerbergs Bokförlag.
- Arndt, Johan. 1987. *Den sanne kristendom*. Tønsberg: Det Evangelisk-Lutherske Kirkesamfunn.
- Arndt, Johann. 1992. *Om att förnyas efter Guds avbild*. Bok 1 ur Den sanna Kristendomen. Skellefteå: Artos Bokförlag.
- Braw, Christian. 1985. *Bücher im Staube. Die Theologie Johann Arndts in ihrem Verhältnis zur Mystik*. Leiden: E.J. Brill.
- Braw, Christian. 1999. *Mystikens arv hos Martin Luther*. Skellefteå: Artos.
- Arnd, Johann. 2002. *Vandringer i haven – fra Johann Arnds bønnebog*. København: Credo.
- Frankfurteren. 2020. *Efterfølgelse af Krist*. København: Svælg.

- Kronborg, Uffe. 2008. *Kristusmystik – om luthersk spiritualitet og helliggørelse*. Fredericia: Credo.
- Thomas à Kempis. 1956. *Kristi efterfølgelse*. København: J. Frimodts forlag.
- Pedersen, Else Marie Wiberg. 2008. *Bernhard af Clairvaux. Teolog eller mystiker?* København: Forlaget Anis.
- Pleijel, Hilding. 1970. *Hustavlans värld. Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige*. Stockholm: Verbum.
- Rosenius, Carl Olof. 1842-1868. *Pietisten*.
- Sejergaard, Jørgen. 2020. "Kort indføring i *Efterfølgelse af Krist*" i Frankfurteren *Efterfølgelse af Krist*, 149-176. København: Svælg.
- Thejll, K. 1900. "Johann Arnd" i *Kirke-Leksikon for Norden*. I bind, 146. Aarhus: Jydsk Forlags-Forretning.
- Valen-Sendstad, Olav. 1982. *Drømmen om den frie vilje*. København: Credo.